
**Analysis of Allegories Taken from the Realm of Life in the Works
of Ahmad Jām Nāmiqi**

Mosayeb Sedighi; Ph.D. student in Mystical Literature, University of
Isfahan, Isfahan, Iran

Seyed Ali Asghar Mirbagheri Fard; Professor, Department of Persian
Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran*

1. Introduction

One of the characteristics of mystical concepts is their being difficult. These difficult and complex concepts do not fit in the language container, therefore, to be expressed and conveyed. It is necessary to use language in an artistic and conscious way so that such concepts are included in the language container and the audience has the ability to understand that knowledge. Sheikh Ahmad Jām Nāmiqi is one of the mystics of the first half of the 6th century. In his works, among the rhetorical tricks, he has frequently used parables to express his mystical and moral teachings more easily. Ahmed Jām's allegories are mostly descriptive, short, and in the form of "allegory". In the works of Sheikh Jām, allegory means comparing one thing to another, or a reasonable conceptual allegory in a tangible way. Since most of Sheikh Jām's audience were ordinary people and the middle class of the society, he was aware of the importance of allegory in teaching and conveying his desired concepts to this group of audiences, and he always tried to choose his allegory from the fields of life and everyday and familiar affairs for the audience. In this way, esoteric experiences and mystical concepts become simpler and more understandable.

2. Methodology

This research is based on a descriptive-analytical method and using library sources. In this research, allegories taken from the realm of life in the prose works of Sheikh Ahmad Jām Nāmiqi - Onas al-Ta'been,

* Corresponding author.

E-mail: a.mirbagherifard@gmail.com.

Date received: 05/07/2022

DOI: 10.22103/JLL.2023.19834.3008

Date accepted: 15/01/2023

Rozahat al-Muzbin, Kenuzal-Hikma, Miftāh al-Nijāt, Sirāj al-Saerin and Bihār al-Haqiqah - have been studied and analyzed in order to find out the origin and areas of these allegories and how the examples and mystical concepts are related. In this research, an attempt has been made to answer the following questions: from which areas of life and familiar affairs has Sheikh Jām adapted his allegories? How did he create a relevance between examples and concepts in these allegories?

3. Discussion

Allegory plays an important role in explaining and simplifying the mystical teachings of Ahmad Jām. Most of the audiences of Sheikh Jām's gatherings and works were ordinary people, therefore, he was aware of the importance of allegory in teaching and conveying his desired concepts to this category of audience. He has always tried to choose his allegories from the fields of life and everyday and familiar affairs for the audience, so that his speech becomes simpler and understandable. We have divided the allegories that emerged around the different realms of life in Ahmed Jām's works into several categories, including workers, human appearance, politics, plants, animals, alchemy, astronomy, sea, and fire. In the allegories derived from professions, Ahmad Jām tried to choose the similarity between a sensible and logical thing based on social rituals and customs. Similarities such as need and social class, hard work, light and lighting. (Jām Nāmiqi, 1974, P. 213). Allegories derived from human appearance are non-narrative. That is, on one side, an idea is expressed, and on the other side, an image is presented that is equivalent to that idea. Ahmed Jām has usually used this type of allegory to express simple and clear concepts, so that in addition to the beauty of the words, it also makes it more effective and influential. (Jām Nāmiqi, 1974, P. 154). In the allegories originating from the field of politics, it is similar to the tangible contexts of the pillars of political government such as Sultan and Emir, city and tributary, subjects, gatekeepers, army, etc. These types of allegories are diverse and extensive in Ahmed Jām's works, and various topics such as knowledge, love, affection and reason are explained with the help of this realm. The allegory of Sultan and its synonyms have been repeatedly used to describe mystical concepts in Sheikh Jām's works. Sultan and its synonyms were chosen because of the relationship and

devotion that Sheikh had to the court and Sultan Sanjar. This devotion led to the preservation and dissemination of Sheikh's works and doubled his authority and social status, as well as the number of his disciples (Madani, 2014, P. 82). In the allegories created in the field of plants, Ahmed Jām has chosen the elements of his allegories from agricultural affairs and according to the social class of his audience because most of them were farmers. The lexical root of the word has been considered in these parables as well (Jām Nāmiqi, 1389, P. 111) To explain and describe the importance of struggle and self-cultivation, Sheikh Jām took his similes from the realm of animals to make the audience understand that just as unruly animals such as horses and dogs can be tamed by training and austerity, the human soul can also be tamed by abstinence and education. Alchemy is one of the other commonly used allegories in the works of Sheikh Jām which is used to exemplify topics such as knowledge, affection, love, esoteric science, good intentions, etc. Ahmad Jām has explained the ultimate goal of his mysticism, which is to reach knowledge by relying on the sun and its light. Allegories originating from the realm of the sea are used to describe the concepts of the greatness of love and the destructiveness of love.

According to his mystical profession, Ahmed Jām has used the allegory of fire many times to explain and make the concept of love tangible. In his thought, fire has opposite functions: the positive aspect is used to express lofty concepts such as knowledge, love, passion, etc., and the negative aspect is used to explain low and humble topics such as greed, envy, pride, etc.

4. Conclusion

Among the various methods of rhetoric, Ahmad Jām considered the allegorical method to be the most suitable tool for conveying his mystical concepts and teachings. The classification of allegories arising from the realm of life in Sheikh Jām's works shows that allegories are manifested in different spheres of life. Using allegory from different realms of life has made his words more beautiful and penetrating, as well as easier to transmit mystical concepts. Due to the fact that most of Ahmad Jām's audience were from the ordinary and middle class of the society, he tried to choose his allegories from everyday, familiar affairs and normal experiences with an awareness

of the audience level of understanding. By choosing areas such as profession, human appearance, politics, plants, animals, etc., and by using the main elements of allegory and its essentials, and creating a suitable link between examples and concepts, he has been able to make his thoughts on various mystical topics tangible, understandable and argumentative. The link between examples and concepts are either based on Ahmad Jām's Quranic and Shariat-warzi mentality, or it is rooted in his relationships and devotion with the courtiers. In some allegories, the link between the example and the concept is formed based on rituals, customs and social class.

Keywords: Sheikh Ahmad Jām, Allegory, Realms of life.

References [in Persian]:

- Agha Hosseini, H. & Moin Fard, Z. (2011). Analyzing the intertextuality of the image of the sea in GHazeliyat e SHams. *Researches of mystical literature*, 15, 1-28
- Aghayan Chavoshi, L. (2018). A research on allegory and its types in Miqālāt e- Shams. *Text of literary research*, 21 (73), 104-127
- Attār, F. (2008). *Tadhkirat al-awliā*. (M. Istilami, Edited.). Tehran: Zovar Press.
- Dastghib, n. & kāteb, F. (2022). The hierarchy of alchemical symbols in correspondence with mysticism and Islamic art. *Chemistry of Art*, 10(40), 83-96.
- Fotuhi, M. (2008). *Image rhetoric*. Tehran: Sokhan Press.
- Hamdāni, A. (2008). *Tamhidāt*. (A. Asiran, Introduction.). Tehran: Manochehri Press.
- Hashemi, Z. (2014). *metaphorical chains of love in Sufism*. *Literary Review*, 6 (22), 48-29.
- Hojviri, A. (2013). *Kashf Al-Mahjub*. (M. Abdi, Edited.). Tehran: Soroush Press.
- Jabri, S. (2010). The forms, structure and function of allegory in Meybodi's mystical interpretation. *Literary Essays*, 166, 17-42
- Jurjāni, A. (1996). *Asrar al - Bilāgha*. (C. Tajleel, Trans.). Tehran: Tehran University Press.
- Jām Nāmiqi, A. (1990). *Ons al-Tāybeen and Sarāt Allāh al-Mubin*. (A. Fazel, Edited.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research Press.

- Jām Nāmiqi, A. (1995). *Miftāh al - Fotouh*. (A. Fazel, Edited.). Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies Press.
- Jām Nāmiqi, A. (2009). *Knouz al-Hikmeh* (H. Nasiri Jami, , Edited.). Tehran: Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies Press.
- Jām Nāmiqi, A. (2011). *Bihār al – Haqiqah*. (H. Nasiri Jami, Edited.). Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies Press.
- Jām Nāmiqi, A. (2011). *Sirāj al-Sāirin*. (H. Nasiri Jami, Edited.). Tehran: Institute of Human Sciences and Cultural Studies Press.
- Jām Nāmiqii, A. (1994). *Rouzata al-Musabbin* (A. Fazel, Edited.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research Press.
- Madani, A. (2016). *The Grandeur of Independence*. Kashan and Tehran: Kashan University and Sokhanvaran Press.
- Meybodi, R. (1983-1989). *Tafsir Kashf al-Asrār and Odaht al-Abrār*. (A. Hekmat Edited.) Tehran: Amir Kabir Press.
- Molavi, J. (2001). *Masnavi*. Tehran: Qatreh Press.
- Qoshiri, A. (1996). *Translation of Risālah Qashiriyyah*. (B. Farozanfar, Edited.). Tehran: Scientific and Cultural Press.
- Shamisa, S. (1996). *Rhetoric*. Tehran: Ferdous Press.
- Shamsuddin Tabrizi, M. (2018). *Miqālāt e - SHams*. (M. Movahhed, Edited.). Tehran: Kharazmi Press.
- Sirāj Toosi, A. (1914). *Al loma fe-Tesavof*. (R. Nicholson, editor.). Leiden: Brill Press.
- Soltani, T. & Mirhashmi, T. (2020). Analysis the conceptual metaphor of the universe. *Mystical literature*, 11 (20), 8-30.
- Vaeiz, b. (2019). *Structural and discourse analysis of allegory in Mursad al-Abad*. Literary research text, 75, 151-174.
- Zilabi, N. (2016). Asari's career in the traditional world of Islam from the perspective of social history. *Journal of Islamic Civilization History*, (48) 3,123-132.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

تحلیل تمثیلات برگرفته از قلمرو زندگی در آثار احمد جام نامقی (علمی - پژوهشی) *

مصیب صدیقی^۱، دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد^۲

چکیده

احمد جام نامقی یکی از عارفان قرن ششم و سنت نخست عرفانی، برای بیان و انتقال مفاهیم و آموزه‌های عرفانی خود از شگرد «تمثیل» کمک فراوانی گرفته است. بیشتر تمثیل‌های به کاررفته در آثار احمد جام کوتاه، توصیفی و برخاسته از بافت طبیعی زندگی بشری هستند. در این مقاله تمثیل‌های برگرفته از قلمرو زندگی بشری تحلیل و بررسی شده‌اند تا مشخص شود احمد جام تمثیلات خود را از کدام قلمروهای زندگی انتخاب کرده است همچنین نحوه پیوند میان مصداق و مفهوم و نقش آن‌ها در تبیین تجربه‌های باطنی و آموزه‌های عرفانی وی معلوم شود. برای این منظور، انواع گوناگونی از تمثیل‌های به کاررفته در آثار شیخ جام مشخص شد. سپس حوزه‌های زندگی که تمثیل بر محور آن‌ها پدید آمده تعیین شده است. با تحلیل و بررسی، هدف شیخ جام از بهره‌مند شدن از حوزه‌های مختلف زندگی در تمثیلات خود آشکار شده است و چگونگی پیوند میان ارکان تمثیل، مثال (مصداق) با مُثَل (مفهوم) در تمثیلات مشخص شده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده است که تمثیلات احمد جام برخاسته از قلمروهای مختلف زندگی روزمره است. وی با شناختی که نسبت به درک و فهم مخاطبان خود داشته تمثیلات خود را از زندگی روزمره و اموری آشنا و نزدیک به آن‌ها انتخاب کرده است. اموری مانند سیاست، مشاغل، ویژگی ظاهری انسان، گیاهان، حیوانات و پرندگان، آتش، دریا، شرایط جغرافیایی و زیستی. از دیگر

* تاریخ ارسال مقاله : ۱۴۰۱/۰۴/۱۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۴۰۱/۱۰/۲۵

۱- دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

۲- استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: a.mirbagherifard@gmail.com.
DOI: 10.22103/JLL.2023.19834.3008

یافته‌های پژوهش آن است که شیخ جام توانسته بر مبنای دیدگاه قرآنی و شریعت ورزی، ارتباط دوسویه با درباریان و آداب و رسوم اجتماعی پیوند و وجه شباهت‌های مناسبی بین مصادیق و مفاهیم برقرار کند.

واژه‌های کلیدی: شیخ احمد جام، تمثیل، قلمروهای زندگی.

۱- مقدمه

تمثیل در لغت به معنای مثل آوردن، تشبیه کردن چیزی به چیز دیگر است؛ و در اصطلاح «تمثیل تشبیهی است که دریافت وجه شبه میان مشبه و مشبه‌به آن نیازمند نوعی تأویل و توضیح است» (جرجانی، ۱۳۸۴: ۵۱-۵۲). شمیسا تمثیل را حاصل ارتباط دوگانه بین مشبه و مشبه‌به دانسته است (ن.ک: شمیسا، ۱۳۷۴: ۲۰۵).

یکی از ویژگی‌های مفاهیم عرفانی، سخت و دیریاب بودن آنهاست. این مفاهیم دیریاب و پیچیده در ظرف زبانی نمی‌گنجد و به قول شمس تبریزی «عرصه سخن بس تنگ است، عرصه معنی بس فراخ است» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷: ۹۶). بنابراین برای بیان این مفاهیم عمیق لازم است که «از زبان به شکل هنرمندانه و آگاهانه استفاده شود تا هم محتوای آن مفاهیم، که امری متعالی و روحانی است بتواند به نوعی در ظرف زبان بیان شود و هم مخاطب توانایی درک آن معارف را به واسطه نوع بیان داشته باشد» (آقایان چاووشی، ۱۳۹۶: ۲۰۱). عارفان با آگاهی نسبت به این موضوع سراغ انواع شگردها و شیوه‌های بیان به خصوص تمثیل رفته‌اند زیرا تمثیل مؤثرترین شیوه بلاغی برای تبلیغ و انتقال چنین آموزه‌هایی بوده است. شیخ احمد جام نامقی ملقب به ژنده‌پیل از عارفان سنت نخست عرفانی نیمه اول قرن ششم هجری است. وی در مجالس و آثار خود از میان شگردهای بلاغی، مکرر از تمثیلات بهره گرفته تا واردات ربّانی، آموزه‌های عرفانی و تعالیم اخلاقی خود را ساده‌تر بیان کند و فهم آنها را برای مخاطبان آسان‌تر کند. تمثیلات احمد جام بیشتر توصیفی، کوتاه و به شکل «مثل» است. منظور از مثل در آثار شیخ جام تشبیه امری به امری دیگر یا تمثیل مفهومی معقول به صورت محسوس برای آسان کردن درک آن است

و با مثل اصطلاحی که عبارت است از سخن و قول مشهور و عبارت رایج که دارای معنا و پند و نصیحتی باشد و شاید هم به قصه‌ای اشارت داشته باشد فرق دارد. همچنین بعضی از تمثیلات احمد جام به نماد نزدیک می‌شود اگرچه تمثیل و نماد باهم شباهت بسیار نزدیکی دارند و هر دو حقایق معقول و ذهنی را تصویرگری می‌کنند اما دارای تفاوت‌هایی هستند. «مبنای تمثیل بر شباهت میان صورت و مضمون (محسوس و مدلول) استوار است. تمثیل در واقع یک استعاره مرکب که در آن صورت پای‌بند مضمون مانده است؛ اما مبنای نماد بر حرکت و جهشی به بالاست. نوعی تعالی خواهی در نماد هست. به تعبیر دیگر، تمثیل ما را به‌جانب یک آگاهی از پیش آشنا می‌برد و با برقراری یک قیاس، به آگاهی شکل می‌دهد و آن را به ما منتقل می‌کند؛ اما نماد خود سرچشمه آگاهی تازه است. تفکیک نماد از محتوای آن ناممکن است، درست چنان‌که تصور چشمه بدون آب، محال است» (فتوحی، ۱۳۸۶: ۲۷۲-۲۷۳). در تمثیل چند عنصر مختلف در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و بیانگر نظامی درونی هستند اما نماد غالباً در یک کلمه است و یک تمثیل می‌تواند از مجموعه‌ای از نمادها تشکیل شود. پژوهش حاضر درصدد بررسی و تحلیل تمثیلات برگرفته از قلمروهای زندگی و نحوه پیوند میان مصداق و مفهوم در آثار احمد جام - انس الثائین، روضه المذنبین، سراج السائرین، بحار الحقیقه، کنوز الحکمه، مفتاح النجات - است تا بدین‌وسیله خاستگاه و حوزه‌های تمثیلات شیخ جام و ارتباط مصداق با مفاهیم عرفانی هر چه بهتر معلوم شود. به عبارت دیگر احمد جام برای انتقال مفاهیم عرفانی و تقریب آن‌ها به ذهن مخاطب از چه قسم مصداقی استفاده کرده است و اجزا و مفاهیم خود را از کدام امور روزمره و آشنا گرفته است.

۱-۱- بیان مسئله

تمثیل نقش به‌سزایی در شرح و تبیین مفاهیم و آموزه‌های عرفانی و اخلاقی و حتی انتقادهای اجتماعی شیخ جام دارد. از آنجایی که بیشتر مخاطبان مجالس و آثار احمد جام، مردم عادی و از قشر متوسط جامعه بوده‌اند وی به اهمیت تمثیل در آموزش و انتقال مفاهیم موردنظر خود به این قشر از مخاطبان آگاه بوده و درجایی با استناد به آیه ۳۵ سوره نور و

تفسیر آن، به صراحت از اهمیت تمثیل و کارکرد آن، سخن گفته است: «حکما که مثل گویند، و سخنی دریندند، از بهر آن کنند، تا شنونده آن سخن فهم کند و دریابد. پس احکم الحاکمین این سخن از آن در مثل بست تا از این فایده گیرند، آن کس که بشنود» (جام نامقی، ۱۳۷۲: ۳۴). احمد جام همواره کوشیده تمثیلات خود را از حوزه‌های زندگی و امور روزمره آشنا برای مخاطبان انتخاب کند تا بدین طریق کلامش ساده و قابل فهم شود. پرسش اصلی پژوهش آن است که شیخ جام تمثیلات خود را از کدام حوزه‌های زندگی و امور آشنا اقتباس کرده است؟ و چگونه بین مصادیق و مفاهیم پیوند و ارتباط ایجاد کرده است؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

در حوزه تمثیل عرفانی چند مقاله درخور توجه است: سوسن جبری و دیگران (۱۳۸۸) تمثیل‌های میدی و کارکردهای اشکال مختلف تمثیل در بخش تفسیر عرفانی کشف‌الاسرار را بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که انواع تمثیل بر اساس نیاز به بیان روشن ورسای تجربه‌ها، و اندیشه‌ها و مفاهیم عرفانی و ماهیت تفسیری متن در این تفسیر عرفانی کاربرد چشمگیری دارد. لیلا آقایی چاوشی (۱۳۹۶) شگرد تمثیل و گستره کاربرد آن را در مقالات شمس بررسی کرده است و نتیجه حاصل آن است که تمثیل در این اثر فراتر از یک شیوه بلاغی صرف برای هنری کردن کلام است و شمس تبریزی با استفاده از تمثیل آموزه‌ها و تجربیات عرفانی خود را برای مخاطب باورپذیر کرده است. بتول واعظ (۱۳۹۶) شگرد بلاغی تمثیل را در مرصادالعباد با توجه به ساختار و کارکردهای آن تجزیه و تحلیل کرده است و نتیجه گرفته است که تمثیل در مرصادالعباد یک کل است که اجزای آن را نماد تشکیل می‌دهد و همین نمادین بودن ساختار تمثیل موجب فهم چندگانه‌ای از متن می‌شود. درباره تمثیل‌های شیخ احمد جام؛ علی فاضل (۱۳۷۶) نمونه‌هایی از تمثیل‌های شیخ جام را بدون هیچ‌گونه تحلیلی آورده است. امیرحسین مدنی (۱۳۹۴) در بخشی از کتاب خود نمونه‌هایی از تمثیل‌های احمد جام را به تفکیک هر اثر ذکر کرده است.

آشکار است که هیچ‌یک از پژوهش‌های یادشده به تحلیل و بررسی حوزه‌های زندگی در تمثیلات شیخ جام و نحوه ارتباط مصداق و مفهوم نپرداخته‌اند. موضوع این پژوهش از این دیدگاه، تازه است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به اینکه تاکنون، هیچ اثر مستقلی به بررسی موضوع قلمروهای زندگی در تمثیلات شیخ احمد جام نامقی نپرداخته است؛ و از آنجا که تمثیل برجسته‌ترین شگرد انتقال مفاهیم و آموزه‌های عرفانی و اخلاقی شیخ جام است و شیخ جام برای تبیین بسیاری از مفاهیم عرفانی و اخلاقی و حتی انتقاد اجتماعی از آن بهره برده است ضرورت انجام این پژوهش آشکار می‌شود. همچنین شناسایی و تحلیل تمثیل‌های برخاسته از حوزه زندگی و امور آشنا می‌تواند کمک شایانی به شناخت مفاهیم و مضامین فکری شیخ جام و چگونگی انتقال آن‌ها به مخاطب کند.

۲- بحث و بررسی

تمثیلات پدید آمده حول محور قلمروهای مختلف زندگی در آثار احمد جام را در چند دسته تقسیم‌بندی کرده‌ایم که عبارت‌اند از:

۲-۱- شغل

۲-۱-۱- تمثیل مرد عصار برای مجاهدت:

شیخ جام بنیاد مسلمانی و راه شریعت را بر مجاهدت می‌داند. (ن.ک: جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۱۸). او می‌گوید: مجاهدتی پسندیده است که همچون «مجاهدت عارف بی‌نا» باشد. سپس برای محسوس و ساده کردن مفهوم «مجاهدت عارف بی‌نا» از تمثیل بدیع و خلاقانه مرد عصار کمک گرفته است: «مجاهدت مرد عارف بی‌نا همچون روغن بیرون کردن مرد عصار باشد که داند که چه می‌کند: در یک ساعت ده من روغن از پوست بیرون کند، کنجاره به جای خویش، و روغن به جای خویش.» (جام نامقی، ۱۳۷۲: ۲۱۳). در این تمثیل میان امری حسی (عصاری) و امری معقول (مجاهدت) بر اساس آیین و رسوم اجتماعی چند وجه شبه

در نظر گرفته شده است. شباهت‌های ایجادشده عبارت‌اند از: همه مردم از هر قشری و در هر شغل و طبقه و جایگاهی که بودند در بیشتر مواضع زندگی روزانه خود مانند تأمین مواد غذایی و سوخت و دارو نیاز به عصاران داشتند؛ بنابراین عصاران در گذشته از جایگاه اجتماعی بسیار مناسبی برخوردار بوده‌اند تا جایی که «عصار خانه در نگاه عامه مردم مکانی مقدس یا محترم به حساب می‌آمده است.» (ذیلایی، ۱۳۹۴: ۱۲۹). در سلوک عرفانی نیز سالک در هر مرتبه و منزلی باشد نیازمند ریاضت و مجاهدت است زیرا مجاهدت یکی از اصول اساسی طریقت و عرفان عملی است که بدون آن سالک نمی‌تواند به صفای باطن و مقامات و حالات بلند عرفانی برسد. وجه شباهت دیگر این است که عصارای توأم با سخت‌کوشی بوده و عصار با مالش دانه‌های روغنی، پوست را جدا می‌کرده تا به مغز برسد و روغن خالص تولید کند. در مجاهدت هم عارف با سخت‌کوشی و تحمل سختی‌ها، نفس را مالش می‌دهد تا صفات مذموم از بین بروند و به پاکی و صفای درونی برسد. همچنین یکی از اهداف اصلی عصارای تهیه روغن برای تأمین روشنایی بوده تا انسان خود را از ظلمت و تاریکی شب برهاند؛ یکی از اهداف اصلی مجاهدت نیز پاکی نفس و نجات از تاریکی و رسیدن به روشنی معنوی است.

۲-۲- ظاهر انسان

۲-۲-۱- تمثیل خال سیاه برای گناه مؤمن

مؤمنان موحد در آثار شیخ جام جایگاه برجسته‌ای دارند. این اهمیت و جایگاه برجسته تا آنجاست که شیخ هیچ عیب و گناهی برای مؤمنان در نظر نمی‌گیرد و معتقد است اگر «مؤمن مخلص عارف» گناهی هم مرتکب شود گناهِش موجب زیبایی اوست: «زیبایی گناه مؤمن بر وی همچنان که خال سیاه باشد بر روی ماهرویان.» (جام نامقی، ۱۳۷۲: ۱۵۴). در اینجا مشابه گناه و مشابه خال و صفت مشترک بین آن‌ها سیاهی است که تداعی‌کننده سیاهی گناه است. این تمثیل از نوع تمثیل غیر روایی است. یعنی در یک سو اندیشه‌ای مطرح شده و در سوی دیگر تصویری داریم که با آن اندیشه معادل هم هستند. به عبارتی در این تمثیل ابتدا اندیشه «زیبایی گناه مؤمن» مطرح شده سپس با آمدن «همچنان

که» با بخش دیگر مثال پیوند یافته است. معمولاً این نوع تمثیل برای بیان مفاهیم ساده و روشن استفاده می‌شود و باعث زیبایی و تأثیر بیشتر کلام می‌شود. در ادبیات به این نوع تمثیل، استدلال هم گفته‌اند.

۲-۳- سیاست

منظور از تمثیل‌های برخاسته از حوزه سیاست، آن دسته تمثیل‌هایی است که مشبهه از زمینه‌های محسوس ارکان حکومت سیاسی مانند سلطان و امیر، شهر و خراج، رعیت، خاصگان، دربانان، لشکر، غلامان و غیره اقتباس می‌شود. تمثیلات برگرفته از حوزه سیاست در آثار شیخ جام متنوع و گسترده است و موضوعات مختلفی مانند معرفت، عشق، محبت و عقل به کمک این قلمرو تبیین شده‌اند: «زیرا که عقل کمالی دارد که هر که دست به طناب خرپشته وی زند نجات یابد؛ زیرا که عقل وزیر و ندیم معرفت است، و جای آن و خانه آن دل است» (جام نامقی، ۱۳۶۸:۲۰). مثال برای دل: «بدن آدمی همچون شهری است که دل امیر آن شهر، هفت اندام خاصگان امیر، رگ‌های بدن شمشیر امیراند. اگر امیر دل دادگر باشد خاصگان نیز ادب را رعایت می‌کنند و حرمت نگه می‌دارند و شهر جسم سروسامان می‌گیرد کسی که شهر را منظم دید و هر چیزی در جای خود باشد می‌داند که امیر شهر عادل و نیک‌سیرت است». (جام نامقی، ۱۳۶۸:۳۲۸). مثال برای معرفت: «تا روزی که سلطان معرفت درآید، و بر تخت مملکت بنشیند، و خانه به رنگ خویش کند» (جام نامقی، ۱۳۶۸:۲۱). مثال برای عشق: «اما بدان که عشق سلطان سرکش است و بی‌رحم و نا پاک؛ در هر دلی که درشود بازان دل و بازان تن همان کند که آن عشقه بازان درخت کرد» (جام نامقی، ۱۳۶۸:۲۱۷). در مثال‌های ذکر شده یک مشبهه در جایگاه‌های مختلف برای چند مشبه استفاده می‌شود. مفهوم عمیق و دیرپای معرفت، دل، عشق، عقل با استفاده از شخصیت بخشی و انتخاب مشبهه‌هایی مانند امیر، سلطان و حاکم به صورت عینی و محسوس درآمده تا باورپذیر شوند. تمثیل سلطان و مترادف‌های آن برای شرح مقامات و حالات و مضامین عرفانی در آثار شیخ به‌طور مکرر به کاررفته است. برای شیخ جام،

سلطان، حاکم و امیر مدلهای تجربی خوبی بوده‌اند تا به کمک این مدلهای عظمت مفاهیم عرفانی مورد نظر خود را تجسم ببخشند. مشابه به «سلطان» و مترادفات آن با توجه به روابط و ارادتی که شیخ جام با دربار و بخصوص سلطان سنجر داشته انتخاب شده‌اند. این رابطه و ارادت از جانب هر دو طرف بوده است. زیرا «دوستی و ارادت سنجر به احمد جام، او را نزد همگان موجه‌تر و مقبول‌تر می‌کرده و به تثبیت پایه‌های حکومت او می‌انجامیده است و از طرف دیگر، تمایل شیخ جام به سلطان سنجر، اولاً سبب حفظ و اشاعه آثار شیخ می‌شده و ثانیاً اقتدار و منزلت اجتماعی شیخ جام و به خصوص مریدان او را دوچندان می‌کرده است.» (مدنی، ۱۳۹۴: ۸۲). همچنین مبنای این تمثیلات می‌تواند دیدگاه مذهبی شیخ جام باشد. در تفکرات صوفیه رابطه عبد و معبود مانند رابطه سلطان و رعیت است. در این دیدگاه، خداوند به مثابه پادشاه قدرتمندی است که بر جان و مال بنده یا رعیت خویش حاکم است و امر، امر اوست و بنده حق هیچ اعتراضی یا توان مقاومت در برابر خواست او را ندارد» (هاشمی، ۱۳۹۲). به اعتقاد شیخ جام مرتبه معرفت، دل، عقل و عشق در میان دیگر مقامات عرفانی مانند مرتبه سلطان در میان سایر افراد جامعه است. همان‌طور که سلطان، غالب بر زیردستان است؛ این مقامات نیز می‌توانند مانند قدرتمندترین فرد جامعه، غالب بر دیگر مقامات عرفانی تجسم شوند.

شیخ جام در تمثیلات مقتبس از حوزه سیاست در کنار مباحث و گفتمان عرفانی به نقد اجتماع و سیاست روزگار خود نیز پرداخته است. به عبارتی اگرچه پیر جام برای تبیین مفاهیم عرفانی از زمینه محسوس قدرت سیاسی حاکمان کمک گرفته است برای انتقاد از وضعیت سیاسی و اجتماعی روزگار خود نیز از مباحث معرفت‌شناختی و گفتمان عرفانی بهره می‌گیرد. در مثال زیر که برگرفته از رسوم و آداب اجتماعی است و اساس آن بر «تشبیه مرکب» گذاشته شده، سخن اصلی درباره مراقبت از دل است اما در ضمن آن به‌طور غیرمستقیم نسبت به عملکرد درباریان انتقاد کرده است:

«مثل دل را چون مثل سرای سلطان انگار، و مثل عقل چون مثل دروان سرای سلطان انگار، و هوا و تبع او را چون مثل دشمنان سلطان انگار چنان که دروان سرای سلطان و پاسوان سرای سلطان

هرگز غافل نباشند باید که تو نیز بر دل همچنان باشی تا دزد هوا و دیو و لشکر او هیچ چیز نتوانند کرد و در سرای سلطان هیچ خرابی نرود. چنان باید که هیچ غافل نباشی به یک نفس از پاس داشتن دل هیچ نه آسایی؛ تا هر گه که کسی از لشکر هوی و دیو بیاید، تو بر در سراپرده سلطان باشی، تا بی دستوری تو در سرای نرود. چنان باید که هر که آید که در سرای سلطان خواهد رفت، گوی: باش تا از خداوند سرای دستوری خواهم تا گوید در آید، یا گوید نیاید؛ ... همچنان باشد که پادشاهی خزینه فرونهد، و آن را بی نگهبانی بگذارد؛ چون آگاه شود دزد خزینه پاک برده باشد. یا می خواهی که خزانه بر جای بماند عقل را هیچ از دروانی و پاس داشتن دل غافل نباید بود تا هوی و لشکر او هیچیز از سرای و خزینه او بیرون نتواند برد.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۳۳۹-۳۳۸)

چنین بهره دوسویه از عرفان و سیاست در دیگر آثار شیخ جام نیز دیده می شود: «مثل ابلیس با آدمی همچون مثل سلطان ستمکاری است که ستم می کند.» (جام نامقی، ۱۳۸۷: ۱۷).

۲-۴- گیاهان

تمثیلات خلق شده به کمک گیاهان در متون عرفانی از بسامد بالایی برخوردارند. رویکرد عارفان به تمثیلات مقتبس از حوزه گیاهان، درختان و به طور کلی رویدنی ها «علاوه بر آنکه از سویی ریشه در تجربه های عرفانی ایشان دارد، از سوی دیگر حاصل پیوند ذهنی آنان با قرآن کریم و سخنان پیامبر و ائمه است؛ برای مثال در قرآن، آفرینش انسان این گونه ترسیم می شود: «و الله انبتکم من الارض نباتا» در حدیث نیز برای توصیف دنیا از استعاره مزرعه استفاده شده است: الدنيا مزرعه الاخره» (سلطانی و میر هاشمی: ۱۳۸۹: ۸-۹). از آنجایی که مخاطبان مجالس شیخ جام بیشتر از عوام و قشر متوسط جامعه بوده اند و پیشه بیشتر آن ها کشاورزی بوده شیخ کوشیده عناصر تمثیلات خود را از امور کشاورزی و متناسب با طبقه اجتماعی آن ها انتخاب کند:

«مثل دل چون زمین است و مثل سماع چون تخم است و مثل گوش چون جوی است و مثل آواز چون آب است. چون در زمین عنایت ازل افکنده باشند، یا آب روشن باشد و یا تیره تخم هیچ بنگردد، و آنچه در زمین باشد بروید، سمع و سماع و مستمع هم چنین باشد. آواز هر چه

باشد بس زیبایی ندارد چون تخم در زمین اصلی باشد، اما اگر دل نه راست باشد، و تخم نه اصلی باشد، هر آب که در زمین خواهی بند، تخم با اصل خویش شود» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

پیر جام در این تمثیل در یک ساختار نیمه روایی با تشبیه و ترکیبات تشبیهی و استعاری تصاویری پویا را به صورتی داستان وار در کنار هم قرار داده که مناسب بیان معنای موردنظرش هستند. او با کاربرد لغات و تعبیراتی که همه برگرفته از حوزه کشاورزی هستند علاوه بر باورپذیری و انتقال مفهوم موردنظر، باعث زیبایی و جذابیت نوشته نیز شده است. نمونه‌ای دیگر:

شیخ جام در موضوع محبت می‌گوید: «مثل محبت هم چون یک‌دانه می‌باید دانست که در زمین افکند کسی، چون در زیرخاک شد هیچ کس نیز فرا وی نبیند تا آنکه که وقت رستن وی باشد، آنکه چون بروید چشم‌ها بدان اوفند و بدانند که در زیرزمین چیزی بوده است.» (جام نامقی، ۱۳۸۹: ۱۱۱). این تمثیل با توجه به ریشه لغوی محبت شکل گرفته است. یکی از معانی محبت «دانه» است. شیخ توانسته با استفاده از مثالی که موردقبول همه است مفهوم مدنظر خود را استدلال پذیر و تأثیر و نفوذ کلام خود را دوچندان کند. در این تمثیل، وجه شبه (در دل چیزی قرار گرفتن و رویدن) است. دانه یا تخم در دل زمین جای می‌گیرد و پس از چندی از درون زمین شروع به رویدن می‌کند. دانه کاشته شده اگرچه از دیدگان پنهان است اما در دل زمین حضور دارد و بعد از روئیدن برای همگان آشکار می‌شود. محبت نیز از «حب» گرفته شده و حب از درون به بیرون می‌آید. محبت حبیب از میان دل محب پدیدار می‌شود. دل عاشق جایگاه محبت محبوب است به گونه‌ای که اگر محبوب از چشمان او دور باشد اما در دلش حضور دارد.

۲-۵- حیوانات

بشر از همان ابتدا با حیوانات در ارتباط بوده است و از این راه تجربه‌های زیادی کسب کرد. تجربه‌های انسان از مقابله با حیوانات وحشی، اهلی کردن بعضی حیوانات و استفاده از گوشت و پوست آن‌ها باعث شد انسان با ویژگی‌های حیوانات آشنا شود و این شناخت از

حیوانات در شناخت انسان نسبت به پدیده‌های دیگر و اندیشیدن به موضوعات جدید تأثیر گذاشت. عارفان کوشیده‌اند با توجه به تجربیات انسان در شناخت حیوانات بعضی از مفاهیم پیچیده و دیرپاب را به شکلی ساده‌تر و قابل‌درک به مخاطبان خود منتقل کنند.

۲-۵-۱- تمثیل اسب برای تن تائب

شیخ در اهمیت و ضرورت ریاضت برای توبه‌کننده می‌گوید:

«تن تائب همچون اسب نو زین است. اگر رایض وی را بر زین و لگام راست کند، روز حرب در حربگاه خطا نکند: هم نظاره میدان را شاید، و هم غنیمت را شاید، و هم هزیمت را. اما اگر اسب ریاضت نیافته باشد، و لگام و زین ندیده باشد، سرکشی کند آنجا که به کار باید آمد، هم در خون خویش سعی کند، و هم در آن جمله سپاه.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۴۷).

در این مثال اسب تمثیلی برای وجود نفسانی است. اگر عنان کار به اسب تربیت‌نشده سپرده شود سرانجام سوار هلاک و نابودی است. جسم تربیت‌نشده نیز مانند اسب نوزین یا چموشی است که آدمی نباید اختیار و سرنوشت خود را به دست آن بسپارد و در صورت پیروی از آن نمی‌تواند از نور الهی بهره‌مند شود. اما همان‌طور که اسب، تربیت‌پذیر است و باتحمل سختی‌ها از اسبی توسن و سرکش تبدیل به اسبی رام و راهور می‌شود نفس آدمی هم باتحمل ریاضت تربیت و رام می‌شود و از نفس شیطانی تبدیل به رحمانی می‌شود.

۲-۵-۲- تمثیل سگ برای تن هواخواه

در ادبیات عرفانی نفس تعلیم نادیده به سگ تشبیه شده است. هجویری وقتی از جلوه‌های مختلف نفس سخن می‌گوید از قول ابوالعباس اشقانی نقل می‌کند که: «من روزی به خانه اندر آمدم. سگی دیدم زرد بر جای خود خفته. پنداشتم کی از محلت آمدست. قصد راندن وی کردم و وی به زیر دامن من اندر آمد و ناپدید شد.» (هجویری، ۱۳۷۳: ۲۵۹). در شرح تعرف نیز نفس به سگ هار مانند شده است. (ن.ک: مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۰۹۰). شیخ جام در موضوع مجاهدت و ریاضت می‌گوید: «تن هواخواه کم از سگ نیست، و مجاهدت و ریاضت کم از سگوان نیست: چون سگوانی سگ پلید را ریاضت دهد روزی چند، سگ امیرش خوانند و روز شکار بتماشای او بروند،

و کشته او بزنده بردارند و خطای او را بصواب برگینند.» (جام نامقی، ۱۳۷۳: ۱۱۲). در تمثیل شیخ جام مشبه (تن هواخواه) مشبه به (سگ) است و تشابه بین آن‌ها، تعلیم پذیری است. شیخ از تن هواپرستی سخن می‌گوید که تعلیم پذیر است. همان‌گونه که سگ اگرچه در باورهای دینی جز حیوانات پلید است و دارای صفاتی چون درنده‌خویی، خشم و غضب است اما با تعلیم و آموزش پاک می‌شود و از موجودی بی‌ارزش تبدیل به حیوانی وفادار و ارزشمند می‌شود؛ نفس آدمی هم تعلیم پذیر است و زمام اختیار نفس را با تربیت و تعلیم می‌توان در دست گرفت و آن را از مرتبه پست به درجات کمال رساند.

۲-۵-۳- تمثیل دو بال مرغ برای خوف ورجا

خوف از احوال عرفانی است و در تعریف آن گفته‌اند: «تازیانه خداوند است برای تأدیب بنده‌ای که از درگاه او رمیده است.» (قشیری، ۱۹۰: ۱۳۷۴). ورجا را شاد شدن به فضل خداوند گفته‌اند. (ن.ک: قشیری، ۲۰۰: ۱۳۷۴). درباره رابطه خوف ورجا با یکدیگر در آثار عرفا مطالب زیادی مطرح شده است که می‌توان آن‌ها را به دودسته تقسیم کرد: عارفانی که در مقایسه خوف ورجا یکی را بر دیگری ترجیح داده‌اند. در قرن دوم عارفان بیشتر به خوف توجه داشته‌اند و آن را مقدمه رجای می‌دانستند. اما در قرن سوم عارفان برای رجای ارزش بیشتری قائل بوده‌اند و آن را «بلندترین منزل واصلان می‌دانستند.» (عطار، ۳۷۰: ۱۳۸۶). گروه دوم عارفانی هستند که معتقدند خوف ورجا بر یکدیگر برتری ندارند؛ بلکه آن دو مکمل همدیگر هستند. شیخ احمد جام جز عارفان گروه دوم است. به اعتقاد وی خوف ورجا باهم هستند. شیخ در روضه المذنبین به صورت مفصل برابری خوف ورجا را شرح داده است. (ن.ک: جام نامقی، ۱۳۷۲: ۴۱-۳۹) و (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۲۴). در بحار الحقیقه در تبیین و مصداقی کردن موضوع خوف ورجا می‌گوید: «خوف ورجا چون دو بال مرغ است، که مرغ به یک بال نتواند پرید.» (جام نامقی، ۱۳۸۹: ۱۸۶). دو بال برای پرنده ابزار است که بدون آن‌ها قادر به پرواز و رسیدن به هدف و مقصد خود نیست و با داشتن یکی از آن‌ها پرواز ناقص است. خوف ورجا برای سالکان نیز ابزار به شمار می‌آید

که وجودشان با یکدیگر ضروری است تا سالک بتواند با به کار بستن آن دو به مراحل بالاتر یعنی قبض و بسط و سپس انس و هیبت ارتقا پیدا کند.

۲-۶- کیمیا

کیمیا و کیمیاگری پیوندی ناگسستنی با معنویت و عرفان اسلامی داشته است. ماهیت کیمیاگری نیز با عرفان اسلامی هماهنگ است زیرا «از سرچشمه‌ای قدسی نشئت می‌گیرد. بعد روحانی همواره ارجح بر ابعاد مادی و معمولی کیمیاگری و رکن اصلی آن محسوب می‌گردد.» (دستغیب و کاتب، ۱۴۰۰: ۸۳). در گذشته سه گروه به کیمیاگری پرداخته‌اند: کیمیاگران طبیعی که هدف آن‌ها تبدیل فلزاتی چون مس به طلا بود. گروه دوم پزشکان بودند که هدفشان دستیابی به اکسیر، داروی همه دردها بود و گروه سوم متصوفه و عارفان بودند که هدف آن‌ها تبدیل مس وجود انسان با کیمیای عشق و دانایی به طلای ناب بود.

۲-۶-۱- تمثیل کیمیا برای علم باطن

کیمیا از تمثیل‌های پرکاربرد در آثار شیخ جام است که در مصداقی کردن موضوعاتی مانند معرفت، محبت، عشق، علم باطن، نیت نیکو و استقامت طاعت از آن کمک گرفته است. در کنوزالحکمه می‌گوید: «مثل علم سرّ چون مثل کیمیا باشد: اندک مایه‌ای از آن بر بسیاری آهن و روی و مس و سرب و ارزیز افکنی هم زرخالص گرداند» (جام نامقی، ۱۳۸۷: ۱۳۹). در این جا وجه شبه میان علم باطن و کیمیا کمال‌جویی است. کیمیا خواه باطنی خواه عملی کمال را در هر چیز جست‌وجو می‌کند. علم باطن نیز فرد را به کمال می‌رساند. بنا به گفته شیخ «کسانی صاحب این علم‌اند که به کمال رسیده‌اند و هیچ رغبتی نسبت به دنیا ندارند» (جام نامقی، ۱۳۸۷: ۲۰). دیگر وجه اشتراک میان مصداق و مفهوم در این تمثیل آن است که هرکسی توانایی دستیابی به علم کیمیا را نداشته است. علم سرّ نیز دیرپاب بوده و به قول ابونصر سراج «اسلام یک بُعد ظاهری دارد که همان علم شریعت است و یک بُعد باطنی دارد که علم باطن است. علم باطن دیرپاب است و همه علما توانایی دستیابی به آن را ندارند و صاحبان علم باطن صوفیه هستند.» (سراج، ۱۹۶۳ م: ۵).

۲-۲-۷- نجوم

۲-۲-۷-۱- تمثیل آفتاب برای معرفت

«هر که را به عنایت ازل ایمان عطا نکرده‌اند، و این صبح عنایت ازل سر از کوه پنداشت برنیارد، و ظلمت شب انکار و کفر زایل نگردد، و آفتاب معرفت از برج سعادت در صحرای محبت او نتاود، مینداز از این حدیث او بر هیچیز باشد» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۳۴). یکی از کارکردهای اصلی نور آن است که به مفاهیم ذهنی و انتزاعی تجسم می‌بخشد و درک چنین مفاهیمی را برای مخاطب ساده‌تر می‌کند. چون نور عینی است و در تجربه همه مخاطبان وجود دارد در برابر هر تصویرسازی عینی یک تجربه مشترک در ذهن آنها پدید می‌آید و به کمک این تصویرسازی مفهوم معرفت ملموس‌تر و قابل درک می‌شود. سرچشمه این تمثیل به دیدگاه مذهبی و قرآنی و شریعت ورزی شیخ بازمی‌گردد. در قرآن آیات متعددی وجود دارد که در آنها برای توصیف خداوند از حوزه حسی نور استفاده شده است. آیاتی مانند: (نور/۳۵)، (مائده/۱۶)، (احزاب/۴۶)، (توبه/۳۲)، (صف/۸) و غیره.

شیخ با تکیه بر آفتاب و روشنایی آن، هدف غایی عرفان خویش - که رسیدن به معرفت است - را تبیین کرده است. مکان مثال (آفتاب) در آسمان است و تداعی کننده شأن و جایگاه والا است. از طرف دیگر آفتاب تمثیلی از نور ذات حق است که هر آفریده‌ای روشنی خود را از آن دریافت می‌کند و هر نوری در آن محو می‌شود. مُمَثَّل (معرفت) نیز در بالاترین جایگاه مقامات عرفان قرار دارد و در گفتمان عرفانی رمزی از حقیقت است و نور آن فاضل‌تر و برتر از نور سایر مقامات عرفانی است و نور دیگر مقامات را در خود محو می‌کند.

۲-۲-۷-۲- تمثیل ماه برای شریعت

تمثیل ماه فقط یک‌بار در آثار شیخ به کاررفته است. در توضیح شریعت می‌گوید: «مَثَل شریعت چون مَثَل ماه نو است: نخست شب تاریک باشد و باریک نماید؛ پس هر شبی که در وی می‌گردد روشنایی وی می‌افزاید، و نور وی زیادت می‌گردد؛ و تاریکی شب

می‌برد.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۸۹). همان طور که در گذشته روشنایی ماه یکی از بهترین ابزارها برای راهنمایی مسافران در شب بوده است کسانی هم که نیاز به راهنما و هادی دارند باید چنگ در شریعت بزنند تا در پرتو روشنایی آن به حقیقت برسند.

۲-۸- دریا و وابسته‌های آن

۲-۸-۱- تمثیل دریا برای عشق

دریا به دلیل عظمت و زیبایی که دارد همواره عارفان مفاهیم باارزش و والا را به کمک آن بیان کرده‌اند. «طیفی از معانی عرفانی که دارای بار معنایی مثبت است و با لطف و صفا و روحانیت ارتباط دارد، مانند جان، عشق، مستی، معرفت، و اسرار الهی و ... پیرامون کلمه دریا تنیده می‌شود» (آقا حسینی و معینی فرد، ۱۳۸۹: ۲). شیخ جام بارها برای تجسم بخشیدن به مفاهیم عرفانی از دریا کمک گرفته است:

«عشق دریایی است که واصفان از توصیفش عاجز هستند. و این دریا در علم عالمان نمی‌گنجد. تا کسی عاشق نباشد زهره‌ی گردیدن در ساحل آن را هم ندارد. دریای عشق پر از گوهر است که اگر نور یکی از آن‌ها بر دنیا بتابد همه از عشق آن بیهوش و شیدا می‌گردند.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۱۸).

«مثل دل عاشق چون مثل دریاست: هر کس در دریا نتواند رفت، و فرا کران دریا هم نتواند رفت مگر که ملاح باشد یا غواص.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۱۷). در مثال‌های ذکر شده عشق که موضوعی ذهنی و عقلی است به دریا که موضوعی حسی است تشبیه شده است. همان‌طور که هر کسی توانایی و جرئت وارد شدن به دریا را ندارد هر کسی هم توان ورود به دریای عشق را ندارد. همچنین عشق مانند دریا «نیست کن هستی بخش» است. به عبارتی سالک یا عاشق برای رسیدن به معشوق باید از خود فانی شود در دریا هم برای رسیدن به مقصود باید خطر کرد.

۲-۹- آتش

آتش یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عالم هستی است که با داشتن ویژگی‌هایی مانند شورآفرینی، پاک‌کنندگی، راهنمایی، حیات‌بخشی، نابودگری و غیره در مفهوم‌سازی مختلف همواره مورد توجه عرفا و متصوفه بوده است.

۲-۹-۱- تمثیل آتش برای عشق

به عقیده عین القضات «عشق آتش است؛ هر جا که باشد جز او رخت دیگری نهد. هر جا که رسد سوزد و به رنگ خود گرداند.» (عین القضات، ۱۳۴۷: ۹۷). و یا میدی می‌گوید: «خانه ما پاک گردان تا خداوند خانه بخانه فرو آید. گفت خداوندا چگونه پاک گردانم؟ گفت آتش عشق درو زن تا هر چه نسبت به ما ندارد سوخته شود.» (میدی، ۱۳۷۶: ج ۱، ۶۰۶). شیخ جام نیز به اقتضای مسلک عرفانی خود بارها در آثارش برای تبیین مفهوم عشق از مثال آتش بهره گرفته است. در اندیشه‌ی شیخ، آتش کارکردی متضاد دارد: جنبه مثبت برای تبیین موضوعات و مفاهیم بلندی مانند آتش معرفت، آتش محبت، آتش شوق، آتش نور، آتش ذکر، آتش عشق، آتش آفرینش و غیره. جنبه منفی برای تبیین موضوعات فرومایه و پستی مانند آتش حرص، آتش حسد، آتش عجب، آتش بخل، آتش جهنم، آتش گناه و غیره:

«مئل دوستان خدای عزّ و جلّ چون مثل قربان است و مثل عشق چون آتش است. اگرچه قربان نیکو باشد، تا به آتش بریان نکنی پیش ملوک نتوان برد. هم‌چنین همه دل عزیزان عزیز است، و به کارد مجاهدت قربان کرده‌اند؛ ولیکن هر چه به آتش عشق بریان نکرده‌اند خوان ملوک را نشاید.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۲۱۸).

یکی از کارکردهای آتش پاک‌کنندگی است. این ویژگی آتش بی‌ارتباط با آتش عشق نیست. همان‌گونه که آتش پاک می‌کند عشق نیز مانند آتش، هستی عاشق را می‌سوزاند و هر چه جز معشوق را در وجود او از بین می‌برد.

۲-۹-۲- تمثیل آتش برای حرص

احمد جام برای تبیین خطرناکی صفت حرص از تمثیل آتش سود جسته است: «مثل حرص همچون مثل آتش باشد: آتش و حرص هر دو مانند یکدیگراند: آتش چون همیشه نیاود که بر وی نهی، از خویشتن فرا خوردن گیرد، تا آنگه که خود را پاک بخورد.» (جام نامقی، ۱۳۶۸: ۱۴۰). شیخ جام در این عبارت هم توانایی خود را نشان داده است. وی از میان تجارب روزمره زندگی و نکاتی که همگان با آن سروکار دارند تمثیلی را انتخاب می‌کند که مخاطب به کمک آن به درک و دریافت موضوع مورد نظر هدایت می‌شود.

۳- نتیجه گیری

شیخ احمد جام از میان شگردهای مختلف بیانی، شگرد تمثیل را مناسب‌ترین ابزار برای انتقال مفاهیم و آموزه‌های عرفانی خود دانسته است. با نگاهی به طبقه‌بندی تمثیلات برخاسته از قلمرو زندگی در آثار شیخ جام درمی‌یابیم تمثیل در حوزه‌های مختلف زندگی جلوه‌گر می‌شود. این امر باعث شده که کلام او در انتقال مفاهیم و آموزه‌های عرفانی و آسان‌تر کردن فهم آن‌ها تأثیرگذار باشد. از آنجایی که مخاطبان شیخ جام بیشتر از قشر مردم عادی و متوسط جامعه بوده‌اند شیخ با آگاهی نسبت به درک آن‌ها کوشیده تمثیلات خود را از امور روزمره، آشنا و تجربیات عادی انتخاب کند. اموری مانند مشاغل، ظاهر انسان، سیاست، گیاهان، حیوانات، پرندگان، نجوم، دریا، کیمیا و آتش. وی با انتخاب این قلمروها و با به‌کارگیری ارکان اصلی تمثیل و ملزومات آن و ایجاد پیوند مناسب بین مصادیق و مفاهیم توانسته اندیشه‌های خود را در موضوعات و مفاهیم مختلف عرفانی محسوس، قابل درک، ساده‌تر و استدلال پذیر کند. در تمثیلات احمد جام ایجاد ارتباط و پیوند میان مصادیق و مفاهیم به چند صورت انجام گرفته است: پیوند و وجه شباهت‌هایی که ریشه در دیدگاه و بینش قرآنی و شریعت و ورزی شیخ جام دارند مانند تمثیل آفتاب معرفت. یا رابطه مصداق و مفهوم بر اساس ارتباط دوسویه شیخ با سلطان سنجر و درباریان است مانند تمثیلات برگرفته از حوزه سیاست. در گروهی دیگر از تمثیلات ایجاد وجه شبه بر مبنای

آیین و رسوم اجتماعی است مانند تمثیلات مشاغل. در بعضی از تمثیلات هم وجه شبه بر اساس طبقه اجتماعی افراد و ریشه لغوی واژه است مانند تمثیلات کشاورزی.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۷۹). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، قم: چاپخانه اعتماد.
۲. آقا حسینی، حسین و زهرا معین فرد. (۱۳۸۹). «بررسی بینا متنی تصویر دریا در غزلیات شمس». پژوهش‌های ادب عرفانی. شماره ۱۵، صص ۲۸-۱.
۳. آفایانی چاوشی، لایلا. (۱۳۹۶). «جستاری در شگرد تمثیل و انواع آن در مقالات شمس». متن پژوهی ادبی، سال ۲۱، شماره ۷۳، صص ۱۲۷-۱۰۴.
۴. جام نامقی، احمد. (۱۳۶۸). **انس التأیین و صراط الله المبین**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات علی فاضل. چاپ اول. تهران: انتشارات توس.
۵. جام نامقی، احمد. (۱۳۷۲). **روضه المذنبین**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات علی فاضل. چاپ اول. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۶. جام نامقی، احمد. (۱۳۸۷). **کنوز الحکمه**. تصحیح و تعلیقات حسن نصیری جامی. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۷. جام نامقی، احمد. (۱۳۷۳). **مفتاح النجات**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات علی فاضل. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۸. جام نامقی، احمد. (۱۳۸۹). **سراج السائرین**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات حسن نصیری جامی. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. جام نامقی، احمد. (۱۳۸۹). **بحار الحقیقه**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات حسن نصیری جامی. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۰. جام نامقی، احمد. (۱۳۹۶). **رساله سمرقندیه**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات حسن نصیری جامی. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۱. جبری، سوسن و دیگران (۱۳۸۸). «اشکال، ساختار و کارکرد تمثیل در تفسیر عرفانی میبدی». جستارهای ادبی. شماره ۱۶۴، صص ۴۲-۱۷.
۱۲. جرجانی، عبدالقاهر. (۱۳۷۴). **اسرار البلاغه**. ترجمه جلیل تجلیل. چاپ چهارم. تهران: دانشگاه تهران.

- ۱۳- دستغیب، نجمه و کاتب، فاطمه. (۱۴۰۰). «مراتب نمادهای کیمیاگری در تناظر با عرفان و هنر اسلامی». کیمیای هنر. سال ۱۰، شماره ۴۰، صص ۸۳-۹۶.
۱۴. ذیلابی، نگار. (۱۳۹۴). «حرفه‌ عصارى در جهان سنتى اسلام از منظر تاریخ اجتماعى». پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی. سال ۴۸، شماره ۲، صص ۱۳۲-۱۲۳.
۱۵. سراج الطوسی، ابی نصر عبدالله بن علی. (۱۹۱۴ م). **اللمع فى التصوف**. تصحیح رینولد الن نیکلسون. لیدن: بریل.
- ۱۶- سلطانی، طاهره و میر هاشمی، طاهره. (۱۳۹۸). «بررسی استعاره مفهومی جهان هستی، درخت است». ادبیات عرفانی. سال ۱۳۹۸. دوره ۱۱، شماره ۲۰، صص ۸-۳۰.
۱۷. شمس‌الدین تبریزی. (۱۳۹۶). **مقالات شمس**. تصحیح و تعلیق محمدعلی موحد. تهران: خوارزمی.
۱۸. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۴). **بیان**. چاپ پنجم. تهران: فردوس.
۱۹. عطار، فریدالدین. (۱۳۸۶). **تذکره‌الاولیا**. تصحیح محمد استعلامی. چاپ هفدهم. تهران: زوآر.
۲۰. فتوحی، محمود. (۱۳۸۶). **بلاغت تصویر**. چاپ اول. تهران: سخن.
۲۱. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم. (۱۳۷۴). **ترجمه رساله قشیریه**. تصحیح بدیع‌الزمان فروزان فر. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۲. مدنی، امیرحسین. (۱۳۹۴). **باز بی نیازی**. چاپ اول. کاشان و تهران: دانشگاه کاشان و سخنوران.
۲۳. مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۶). **شرح التعرف لمذهب التصوف**. مقدمه، تصحیح و تحشیه محمد روشن. تهران: اساطیر.
۲۴. مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۹). **مثنوی معنوی**. چاپ سوم. تهران: قطره.
۲۵. میدی، رشیدالدین. (۱۳۶۱-۱۳۷۶). **تفسیر کشف الاسرار و عده‌الابرار**. به اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: امیرکبیر.
۲۶. واعظ، بتول. (۱۳۹۷). «تحلیل ساختاری و گفتمانی تمثیل در مرصادالعباد». متن پژوهی ادبی. سال ۱۳۹۷. شماره ۷۵، صص ۱۷۴-۱۵۱.

۲۷. هاشمی، زهره. (۱۳۹۲). «زنجیره‌های استعارای محبت در تصوف؛ بررسی دیدگاه صوفیه دربارهٔ محبت از قرن دوم تا ششم هجری بر بنیاد نظریهٔ استعارهٔ مفهومی». *نقد ادبی*. شماره ۶ (۲۲)، صص ۲۹-۴۸.

۲۸. هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۹۱). **کشف المحجوب**. تصحیح محمود عابدی. چاپ هفتم. تهران: سروش.

۲۹. همدانی، عین القضاة. (۱۳۸۶). **تمهیدات**. مقدمهٔ عقیف عسیران. تهران: منوچهری.

